

Kystbebyggelser i senmiddelalder og renæssance

En komparativ status for Østdanmark

Af Tommy P. Christensen

1. Indledning

På de følgende sider fremlægges et forslag til son-
dring mellem to principielt forskellige typer af kyst-
bebyggelser, hvorefter fundmateriale og spor af be-
byggelse fra et antal kystlokaliteter fremlægges og
kommenteres med henblik på en datering, de an-
vendte konstruktionsformer og bebyggelsestypens
funktion i middelaldersamfundet. Der fremdrages
en række eksempler på publicerede gravninger fra
de seneste år, startende med de foreløbige resultater
fra Tårnby på Amager. Det følgende vil falde i to
dele, dels fremdragelse og kommenteringen af en
række udvalgte gravninger og fund fra det østlige
Danmark, dels nogle sammenfattende betragtninger
om, hvilke generelle træk i den middelalderlige
landbyggeskik i de kystnære områder, der kan udle-
des på baggrund af dette materiale. Af pladmæssige
årsager vil der kun blive fokuseret på senmiddelal-
derlig bebyggelse, altså udvalgte eksempler på kyst-
bebyggelser fra tiden efter år 1400.

2. Privilegeret og uprivilegeret kystbebyggelse?

Dansk middelalderarkæologi har med udbytte be-
nyttet en sondring mellem »middelalderbyen« og
»middelalderens landbebyggelse«, hvor der med
»middelalderbyen« menes vore gamle købstæders
middelalderlige bykerne. Det kan derfor forekomme
mindre indlysende at introducere endnu et be-

greb som »kystbebyggelse«. Endog vil enkelte vel
hævde, at det er at sætte sig mellem to stole, idet by-
ernes særstilling i riget qua deres grundlæggende
privilegier og eventuelle særrettigheder for deres
borgere, klart udskiller dem fra alle andre bebyggel-
ser.¹ På den anden side fortjener det en ekstra over-
vejelse, at den altovervejende del af middelalderens
danske købstæder er søkøbstæder, altså kystbebyg-
gelser. Deres beliggenhed skal altså ses i lyset af dati-
dens besejlingsmuligheder, vel vidende at netop pe-
riodens skibsformer gennemløber en markant ud-
vikling, men også under hensyn til kystlandets geo-
grafi. Selv i et lille land som Danmark varierer kyst-
zonens udformning ganske meget, og der kan i for-
skellige egne af landet iagttages såvel stejlkyster og
kystsletter som udprægede tidevandskyster. Endelig
kan en periode på 5-600 år i sig selv give ganske be-
tydelige variationer i en kystlinjes forløb, herunder
de besejlingsmuligheder og opankringspladser, der
bydes søfarten. Dette er da også til fulde blevet illu-
streret ved flere gravninger blandt andet på Falster.
Her tænkes især på Fribrødreå-gravningerne og ud-
gravningen af en middelalderskude i Bøtø Nor.² I
begge tilfælde lå udgravningsfeltet ganske langt fra
den nuværende kyst, og dog viste fundmaterialet at
man henholdsvis kunne sejle ganske tæt på værftet i
Fribrødre Å og på Sydfalster ankre op i det nu ind-
dæmmede og udtørrede nor.³ Omvendt ses også, at

middelalderlig kystbebyggelse kan fremkomme i en nutidig kystbrink eller få meter fra den nuværende strandbred.¹

I det følgende fokuseres på gruppen af upriviligerede kystbebyggelser, altså de senmiddelalderlige kystbebyggelser uden købstadsprivilegier eller, hvis man foretrækker den formulering: »kystzonens landbebyggelser i senmiddelalderen«. Heri ligger implicit ønsket om, at der i fremtidige studier gøres mere systematiske overvejelser om de mulige relationer mellem bebyggelse ved kysten og nærliggende bebyggelse, længere inde i landet. Til illustration af hvad der tænkes på, skal der først ses nærmere på to eksempler, begge fra Østdanmark. I det første tilfælde er der valgt at fremdrage de arkæologiske undersøgelser af to lokaliteter, hvorimod der i det andet søges en sammenstilling af de arkæologiske undersøgelser i én kystbebyggelse med en udvalgt skriftlig kilde fra 1536. I det første tilfælde er det forholdet mellem landsbyen Tårnby og sildemarkedet på Dragør, og i det andet er det forholdet mellem fiskerlejet Gilleleje og de nærliggende købstæder Helsingør og Søborg.

3. Tårnby landsby – en kystbebyggelse?

Landsbyen nævnes 1135, rummer øens ældste kirke, og ligger ved vejen fra det middelalderlige sildemarked i Dragør til Sundbyerne, overfartsstedet fra Amager til Københavns Slot. Man kan naturligvis vælge, at anskue Tårnby landsby som en ganske almindelig landsby uden særlige relationer, eller overveje, hvorvidt denne placering og tilknytningen til slotsherren i København gav middelalderens Tårnby en særlig position? Hvor Dragør indiskutabelt både var, er og opfattes som en kystbebyggelse, kan Tårnby give anledning til mere forskelligartede vurderin-

ger. Under hensyn til øen Amagers middelalderlige topografi – med omfattende strandensarealer og lavvandede områder – kan man søge at opfatte Tårnby som et eksempel på en kystbebyggelse med de muligheder for tolkninger af fundmaterialet det måtte afstedkomme (fig. 1). Under alle omstændigheder skal der knyttes nogle bemærkninger til fundmaterialet på de to lokaliteter, Tårnby og Dragør, med henblik på en diskussion af fundsammensætningen på kystlokaliteter.³

Det følgende baserer sig på de foreløbige resultater, som de tegnede sig ved indgangen til 1994. I den foreliggende sammenhæng er det dog ikke afgørende, da der kvantitativt betragtet er afdækket tilstrækkeligt, såvel af middelalderlige husrester som genstandsmateriale.⁶

Søger man en indikation af kystvendte aktiviteter kan denne bekræftes gennem flere forskellige fund. Først og fremmest fremkom der ved sigtning af gulvlagene en stor mængde fiskeknogler, og ifølge de zoologiske bestemmelser foretaget af Tove Hatting og Knud Rosenlund, Zoologisk Museum, påvistes der småtors, fladfisk,⁷ småål og sild. Det kan på denne baggrund fastslås, af fiskeknoglerne hovedsagligt repræsenterer arter, der tages på lavt vand. Iøvrigt fandt man næsten kompakte smudslag af fiskeknogler inden døre i et hus, der dateres til 1250-1350. Sammenholdes mængden af fiskeaffald med det heldige fund af en netbøder, er det en rimelig antagelse, at beboerne satte deres garn på de lavvandede områder vest for øen (der nu er inddæmmet) og iøvrigt drev andet kystnært fiskeri. En antagelse, der lader sig underbygge af det forhold, at der på flere steder i de middelalderlige lag fandtes tætte koncentrationer af små og store blåmuslinger og hjer-

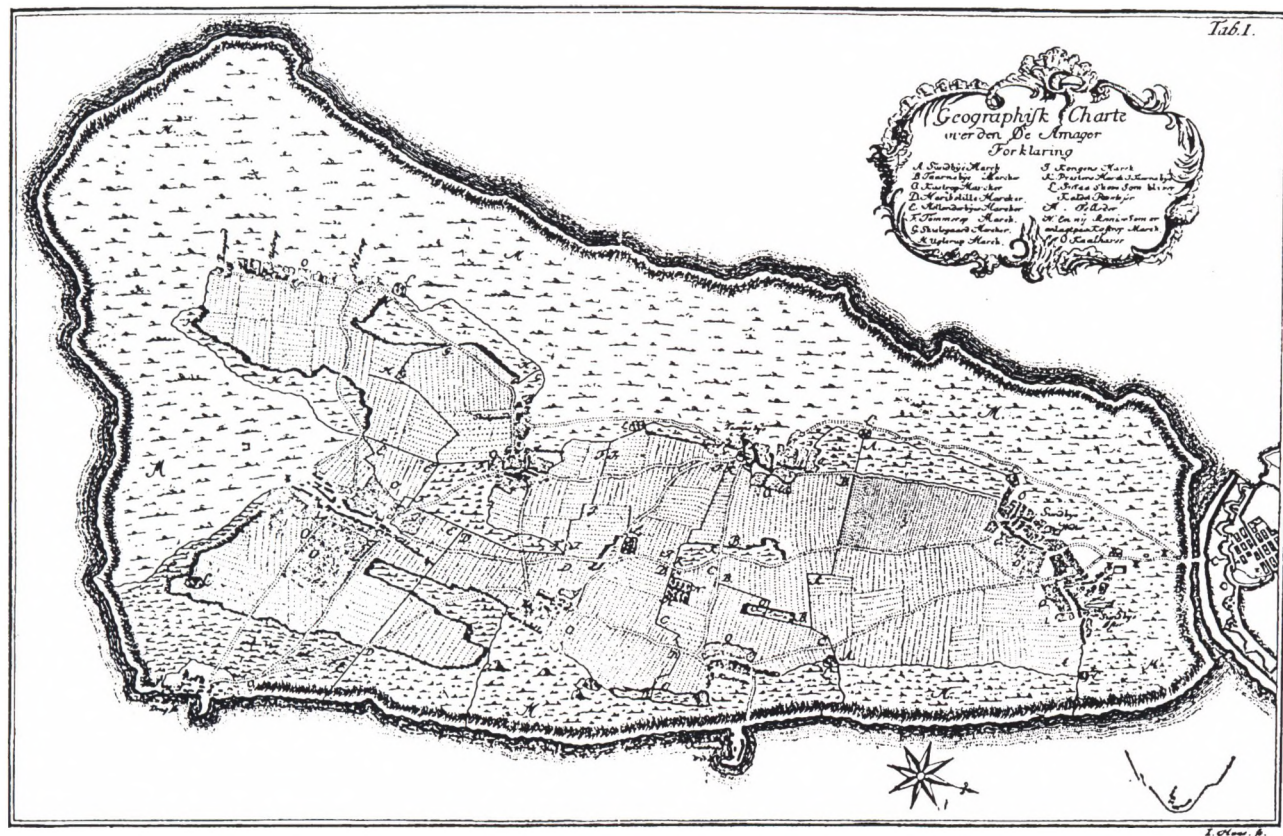

Fig. 1. Kort over Amager fra «Omstændelig og tilførladelig Beskrivelse over den liden Øe Amager...», udgivet 1758 af arkitekten Laurids de Thurah (1706-59). Kortet, der er et af de ældste, pålidelige kort over øen, giver et indtryk af øens omrids før de store inddæmninger på Vestamager og opfyldningerne til Islands Brygge, Amager Strandpark m.m.

temuslinger; skaller der må stamme fra rensningen af garnene. Under alle omstændigheder konkluderer udgraverne:⁸ »Tusindevis af fiskeknogler viser, at fiskeriet var af stor betydning for landsbyen...«.

Hvad angår de udgravede bygningsrester aftegnede de et kompliceret billede med en høj grad af steds-

kontinuitet fra engang i middelalderen (1200-tallet) og op til vore dage.⁹ Det er lykkedes udgraverne at fastslå, at der i Tårnby i løbet af middelalderen sker et skift i huskonstruktionstypen »fra stolpebyggede huse, der er lette at erkende i undergrunden, til huse med vægge sat på stensyld«.¹⁰ En formulering, der utvivlsomt skal opfattes på den måde, at udgra-

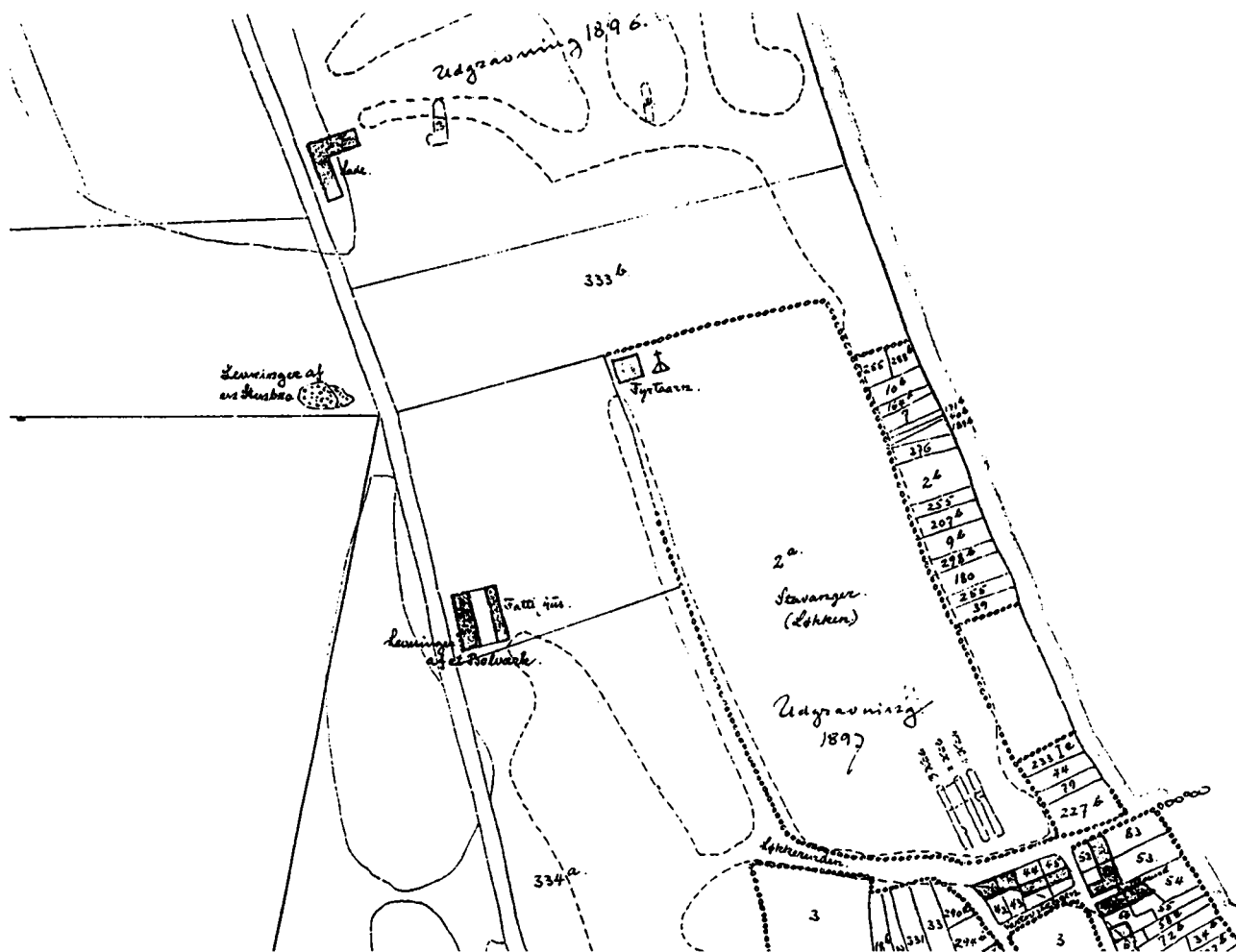

Fig. 2. Arkitekt Mathiesens kort fra 1899 over de første Dragørgravninger. Nationalmuseet, OMA.

verne finder, at der er sket et dokumenteret skift fra jordgravede vægstolper i 13-1400-tallet til en bindingsværkskonstruktion på stensyld. En mere usikker antagelse er knyttet til en anden hustomt fra 13-

1400-tallet, hvor det om spor efter stolper og sten i midten af huset anføres, at disse kan være rester af en midtsulekonstruktion. Fra samme periode blev fundet et velbevaret beboelseshus med flere rumind-

delinger.¹¹ Tre relativt store, nedgravninger tolkes som middelalderlige, jordgravede kældre hørende til bebyggelsen.

Søger man i bebyggelsens udformning en indikation af den kystnære beliggenhed må det foreløbig konkluderes, at hverken stedskontinuiteten gennem 7-800 år, eller det kalkjodskopiske billede omkring de anvendte konstruktionsprincipper i Tårnby får bebyggelsen til at adskille sig fra den almindeligt kendte landbebyggelse. Fundsammensætningen af genstande, dyreknoget m.v. godtgør imidlertid, at det kystnære fiskeri har haft en fremtrædende placering i byens liv.¹²

4. Dragør på Amager

Hvor Tårnbygravninger nok kan siges at være en arkæologisk nyhed, er Dragør vel nærmest det modsatte. Allerede i forrige århundrede blev der foretaget mindre gravninger (Aage H. Mathiesen og V. Boye) og i årene 1973 til -75 gravede Niels-Knud Liebgott i Stakhaven, hvilket der kom en vægtig bog ud af.¹³ Generelt set har senmiddelalderens Dragør dog ikke fået den arkæologiske opmærksomhed det kunne fortjene, når der henses til den historisk set meget betydningsfulde placering på linje med sildelejerne i senmiddelalderens Skanør, Falsterbo og Malmø.¹⁴

De første Dragørgravninger, Boye og Mathiesens undersøgelser af »de hanseatiske Sildeboder ved Dragør«¹⁵ faldt i tre afdelinger i årene 1896-97. I april måned 1896 påbegyndtes de første undersøgelser af museumsassistent Boye, suppleret med gravninger i juni. Disse gravninger blev kortlagt af arkitekt A. H. Mathiesen, der også udførte de supplerende prøvegravninger i maj 1897. Boyes død satte dog en stopper for Dragør-gravningerne, og bortset fra tilfældige fund i forbindelse med diverse anlægsar-

bejder, herunder nedlæggelse af gas- og vandrør, skal man helt frem til Liebgotts gravninger 1973-76, før der atter foretages arkæologiske undersøgelser i Dragør.

Boye og Mathiesens undersøgelser skete nord for Dragør. I 1896 på m.nr. 333a (Samsengen), der ligger nord for såvel bebyggelsen som fyrtårnet (fig. 2). Et område, hvor der endnu i forrige århundrede, på de uopdyrkede steder kunne iagttages firkantede afsatser i overfladen, hvor terrænet hævede sig og derved markerede de gamle bodepladser.¹⁶ Året efter, i maj måned, udlagde Mathiesen på m.nr. 2a's sydligste del (Stavangerløkken) tre parallelle søgegrøfter vinkelret på Løkkerenden. Denne placering er iøvrigt ganske tæt på Stakhaven (under 50 m.), hvor Liebgott senere gravede, idet m.nr. 3 ved Vartovslønge (Stakhaven) kun adskilles fra Stavangerløkken af en mindre husrække på matriklerne nr. 42, 43, 44, 45.

Ved undersøgelserne på Samsengen (m.nr. 333a) udlagde man tre udgravningsfelter. Af fund fra felterne kan nævnes en syldstensrække, spor af et ildsted (m. trækul), jernnagler, brudstykker af munkesten, jernslagge ovnkakkelfragmenter og potteskår. Lerstampede gulve, et par benkamme og en jerntang hører også med til fundbilledet, ligesom der blev udgravet tre brønde. En brøndkonstruktion bestående af en tønne med firkantet spunshul i egetræstaver med tøndebånd af flækkede hasselstænger, og omgivet af en blålerspakning. I brøndens bund fandtes flere genstande, såsom toværk, flettet strå, en skosål, dele af en træspand og en halv bund af en lille æske. I feltets nordlige del fandtes to andre brønde. Også her var anvendt tomme, opstablede tøndes i blålerspakning som brøndenes væsent-

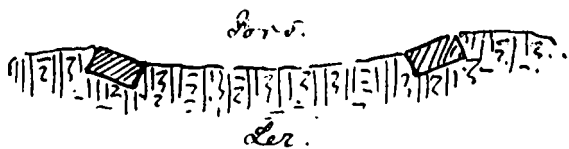

Fig. 3. Arkitekt Mathiesens snit af det stenlagte hjulspor. Nationalmuseet, OMA.

ligste konstruktionsdele. Af fund fra disse brønde kan nævnes potteskår, en netflod, skår af stobe, hasselnødder, træpinde, tøndebånd, læderstumper og enkelte dyreknogler. På det lerstampede gulv i feltet fandtes flere fiskeknogler end andetsteds under gravningerne. I gruset øst for den ene brønd blev fundet en jernkniv med benhåndtag, og øst for en næsten hel stob (Nat.mus. D3421) og et tilskåret benstykke med et lille hul på midten.

Undersøgelserne på Stavangerløkken (m.nr. 2a), i nærheden af Stakhaven, var foranlediget af to rækker utilhugne granitsten, som i april 1896 var pløjet op og skulle fjernes. Deres parallelle placering i en vestøstlig retning 72 fod (ca. 22,6 m) nord for Løkkerenden (bækken som på udgravningstidspunktet dannede skel mellem marken og Dragør by), og med en indbyrdes afstand på 24 fod (ca. 7,53 m) indikerer en bygning af betydelig størrelse, såfremt der måtte være tale om fundamentsrester. Istedet valgte arkitekt Mathiesen i sin undersøgelsesberetning at påpege, at de små parceller langs kysten på det gamle matrikelkort fra 1811 netop udmærker sig ved en indbyrdes afgrænsning, der: »falde saa godt som sammen med de ovenfor nævnte 2 Stenrækker og en 3die Stenrække ved Punct 13 i 1. Kule, samt Brøndstenen ved Punct 10 i 3. Kule. Her bliver saale-

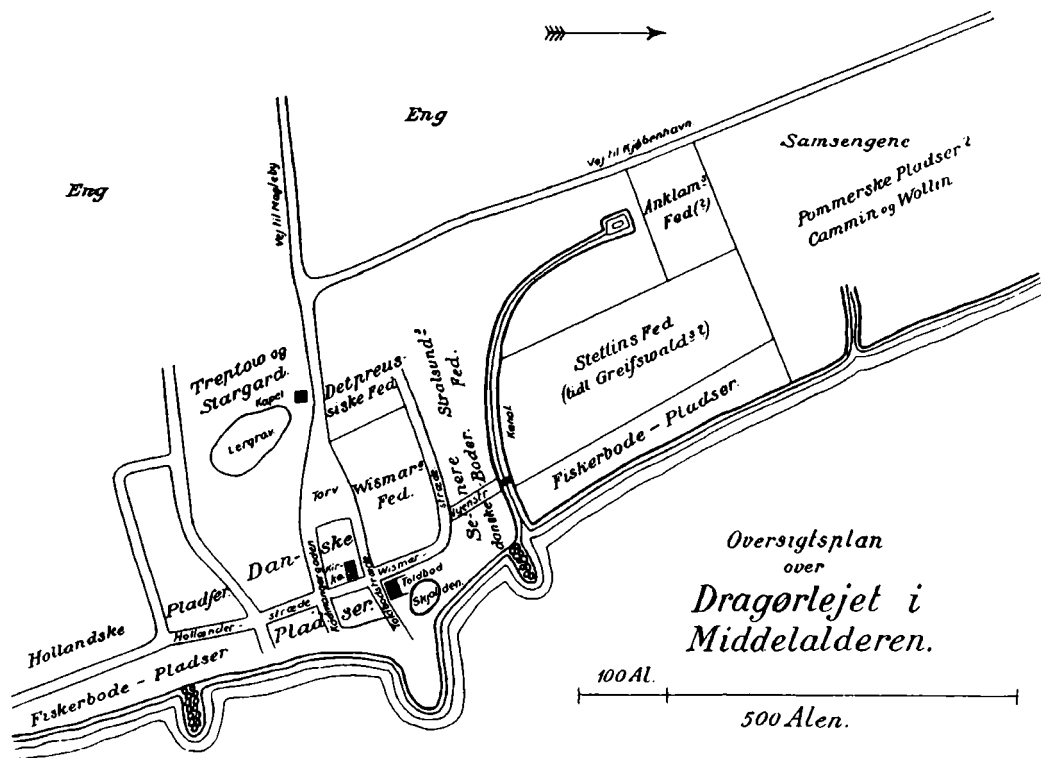
des 3 omtrentlig parallelle Linier, der jo kunde tyde paa at man her har en Begrænsning af Sildeboder-nes Inddeling, hvilket kommende Gravninger maa bringe Oplysninger om«. En formulering der vel må forstås på den måde, at Mathiesen anser det for levn af bodetomternes inddeling, altså forløberen for de senere matrikelskel.

Endvidere stødte man under udgravningen af tre kålkuler i maj 1897 på to rækker, skråstillede muren-kesten lejret i ler, orienteret øst-vest og udformet som en vejkonstruktion svarende til en sporvidde på omkring én meter (fig. 3). I den 2. kule fandtes yderligere et par brønde af tomme tønder, og med genstandsfund såsom dyreknogler, potteskår, hasselnødder, en fiskekrog, to åretolle, fiskeknogler, et fiskeben osv. I den 3. kule fandtes også et par brønde af tøndekonstruktion samt en brøndsten i granit. Indholdet var bl.a. 12 store fiskehvirvler trukket på en snor, potteskår, hasselnødder, trækul, et træfad, drejet af egetræ, rester af en munketegl og en munketagsten m.m.

Til en nærmere bestemmelse af de fundne lervarer blev Chr. Axel Jensen inddraget, og i august 1897 kunne han oplyse, at enkelte stykker antagelig stammede fra den dagrenovation, der var udkørt på marken. Men også konstatere, at:¹⁷

»... de hvide stykker med den tynde glasur stammer fra Siegburg. De brune eller gullige stykker, der har en betydelig tykkere saltglasur, gør i det hele indtryk af at være noget yngre end de fleste af de foregaaende; de stammer rimeligvis fra fabrikkerne i Ræren, maaske dog ogsaa fra Frechen. I alle Tysklands nabolande brugtes dette stentøj meget saavel i middelalderen som i renaissancetiden. Det er saaledes naturligt, at man finder det i saa stor mængde netop fra denne plads. I det hele synes stentøjsagerne at

Fig. 4. Chr. Nicolaisens rekonstruktion af Dragørs middelalderlige topografi. Udgravningsområdet ligger, hvor Nyenstræde og Wismarstræde mødes. Nicolaisen 1:66.

stemme med, at Dragørfundene skriver sig fra c. 1400«.

Sammenfattende kan der således anføres om de første Dragør-gravninger, at man hermed fandt anlægspor og genstandsmateriale, der bekræftede de skriftlige kilders oplysninger om senmiddelalderens sildemarked på Dragør. Men også bekræftede den antagelse, at disse aktiviteter også fandt sted på arealer nord for den bygrænse, der kendes fra det 19. århundrede. Den hyppigt viste oversigtsplan over Dragør lejet i middelalderen, som Chr. Nicolaisen

fik rekonstrueret til brug i sin »Amagers Historie« (udgivet fra 1907), er således på dette punkt baseret på arkæologiske undersøgelser (fig.4).

5. Stakhavengravningerne

I starten af 1970'erne påbegyndte Nationalmuseets 2. afd. repræsenteret ved Niels-Knud Liebgott igen de arkæologiske undersøgelser af senmiddelalderens Dragør. Det blev på m.nr. 3, der udmærkede sig dels ved tykke kulturlag, dels ved at henligge som en ubebygget grund afgrænset af m.nr. 4c mod syd, Lybækstræde mod vest, Vartovslænge mod nord og

Stettinstræde ud mod Øresund. Alle spor af huse på grunden viste, at disse har været såkaldte gavlhuse, altså med kortenden ud mod gaden. Gaden var, med den placering af udgravningsfelterne som blev valgt, den nuværende Stettinstræde, hvilket må antages at være en del af det gadeforløb der i middelalderen var kendt som Nyenstræde.¹⁸

Til forskel fra Boye & Mathiesens gravninger gik Liebgott mere omhyggeligt til værks, og han fik resultaterne publiceret. Af udgravningsrapporten fremgår det, at udgraveren kunne udskille 5 bebyggelseslag (horisonter) i de 5 felter, som blev lagt i et område af Stakhaven langs Stettinstræde. Bebyggelseslagene dateredes fra ca. 1342-1360 (horisont 1), ca. 1360-1425 (horisont 2), ca. 1425-ca.1500 (horisont 3), ca. 1500-1536? (horisont 4), ca. 1580-1620 (horisont 5). Dateringen baseredes primært på det fundne genstandsmateriale, men også det skriftlige kilde-materiale blev inddraget, hvilket afstedkom det pudsige »hul« mellem 1536 og ca.1580.

Sammenholdt med fundmaterialet fra Tårnby og de første Dragørgravninger kan man konstatere en større bredde i Stakhaven-materialet. For eksempel gav Stakhavengravningerne såvel klædeplomber som skrædderhåndværkets redskaber, såsom skræddersakse, nåle, prene og fingerbøl.¹⁹ I relation til stedets beliggenhed ved kysten skal fundet af seks fiskekroge fremhæves. Ud fra deres dimensioner blev disse tolket som kroge anvendt til fangst af torsk, ål og fladfisk.²⁰

6. Fundsammensætningen i Tårnby og på Dragør

Fælles for gravningerne i Tårnby og Stakhaven er fund af rudeglasfragmenter. I Stakhaven drejer det

sig om såkaldt kælderfyld fra hus G i horisont 5 (ca.1580-1620), bl.a. grisaillebemalet vinduesglas med et motiv forestillende et landskab og et renaissance-skjold med et indskrevet A.²¹ De to stykker bemalet vinduesglas, der er fundet i Tårnby dateres til 1300-tallet. Udgraverne antyder, at de kan stamme fra den nærliggende Tårnby kirke, men også på Kildemosegård (Ølsted sogn), er fundet vinduesglas i en gårdtomt.²²

Påfaldende forskellig er brugen af teglstensmateriale, idet hverken munkesten eller middelalderlige tagsten (»munke og nonner«) er fundet in situ i Tårnby, end ikke i fragmentarisk tilstand. Derimod rummer såvel horisont 4 som (især) horisont 5 (ca.1580-1620) i Stakhaven en del teglstensfragmenter, hvoraf flere lader sig sammensætte til tagsten af typerne munke, nonner, bæverhaler samt vingetegl. Vingeteglene, der normalt anses for eftermiddelalderlige, er interessante ved at være stærkt sodsværte på undersiden, hvilket gør det nærliggende at se dem anvendt i Dragør som en del af en ovnkonstruktion (kakkelovn eller bageovn), sandsynligvis i hus G.

Endelig udmærker Stakhavengravningerne sig ved, at et større antal mønter – over 90 – blev optaget og bestemt. Kronologisk fordeler de sig over bebyggelseshorisont 2, 3 og 4 med flg. omtrentlige yderår: 2): ca.1300 (borgerkrigsmønter-Erik af Pommern/Hans) – 1422/1513. 3): 1397 – (Erik af Pommern-Hans/Fr. I.) – 1513/1533. 4): 1448 – (Chr.I-Chr.II.) -1523. Det kan med hensyn til forholdet mellem den indbyrdes afgrænsning af de enkelte bebyggelseslags alder og mønternes faktiske omløbstid godt virke forvirrende. Der er således ikke optaget mønter, der indplaceres i ældste og yngste bebyggelseshorisont.²³ Det kan enten skyldes fundomstæn-

dighederne, eller den kendsgerning, at aktiviteterne i disse perioder nærmest var »pengeløse« (?) Penge-løse i den forstand, at den handelsmæssige aktivitet i disse perioder er væsentlig mindre, end de perioder, hvorfra møntfundene er mere rigelige. Såvel fund-omstændigheder som periodens udmøntninger bør dog også inddrages ved en sådan vurdering.

Omkring 35 mønter i horisont 2 daterer sig fra Erik af Pommerens regeringstid, hvilket også gælder 2-3 mønter i horisont 3. Det harmonerer fint med den foreslåede datering, hvorimod den »vildfarne« Fr.L.mønt (katalogets nr. 86), dateret til 1524-28, unægtelig forstyrrer billedet. Liebgott foreslår, at mønten overføres til hus D, da dette og hus E (i horisont 4) lå side om side, som gavlhuse, ud mod Stettinstræde – og iøvrigt begge blev ødelagt ved en voldsom brand. De tre andre mønter opsamlet fra gulvet i det store gadelokale i hus D er nemlig fra tiden frem til 1522. Dermed kan man med rimelig stor sikkerhed fastslå, at hus D er blevet benyttet til handelsvirksomhed i tiden frem til den ødelæggende brand i tiden efter o.1528²¹. Hus D havde en gavlbredde på ca. 5½ meter og en husdybde på ca. 9,6 m. På husets kampestenssyld har stået et bindingsværkshus med lerklinede tavl og et ildsted bestående af 1 x 1 m stor lerplade, hvor den karakteristiske teglrøde brand plet angiver bålstedet. Lerpladen havde på tre sider været indrammet af mункesten og tagsten af »münke/nonne«-typen. Ildstedets placering i husets sydvestligste hjørne, men fri af væggene forekommer besynderlig, og udgraveren tolker da dette som en simpel udgave af »Speicher-Wohnküche«-huset.²⁵

Skal man søge, at sammenfatte på de mange resultater af Stakhavenundersøgelserne må det især ske

med udgangspunkt i den fremlagte tidsfølge, hvor inddelingen i fem faser står som en væsentlig forudsætning for tolkningen af fundene. Indledningsvis kan det fastslås, at Stakhaven, så langt den kan følges bagud i tid i det arkivalske materiale fremstår som ubebygget,²⁶ helt modsat m.nr. 3a i Tårnby. Det betyder, at før 1760 var bebyggelsen i horisont 5 fjernet. Udgraveren foreslår, at bebyggelsen (huse-ne F, G og H) skal dateres til perioden ca. 1580-1620, men begrundet sluttidspunktet med »en rimelig levetid for ovnen« der bl.a. rummede vinge-tegl og et hundredtal skår af ovnkakler fra slutningen af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene.²⁷ Derved bliver levetiden for den ovn, der endte sine dage som kælderfyld (i hus G) nærmest urimelig kort. For så vidt kunne nedbrydningen nemlig med lige så stor ret sættes til svenskernes hærgninger i oktober 1658, hvor også to gårde og en snes huse blev brændt af på Dragør. Det skal nemlig erindres, at flere af ovnkaklerne tidligst kan være indmuret i en kakkelovn – som nye – omkring år 1600. At det resulterer i en lang (o. 40 år), forbavsende møntfattig periode, svarer til undersøgelsesresultatet fra Sandhagen (se det flg.). Alt i alt kan det tale for, at det kan være en situation, der måske ikke har været så ualmindelig i denne type af kystbebyggelser.²⁸ Hvad angår bebyggelsehorisont 4 (1500-ca. 1536), der omfatter husene D og E er den – som nævnt – især interessant ved sin kombination af møntfund og husenes dramatiske skæbne. Konstruktionsmæssigt er begge bindingsværkshuse med lerklinede tavl, placeret på stensyld. Det må anses for sandsynligt, at hus E, der var stråtaekt, i lighed med hus D også har haft et ildsted. Møntfundene placerer aktiviteterne i dem begge til tidsrummet fra de sidste årtier i 1400-tallet og frem til 1530erne. En pe-

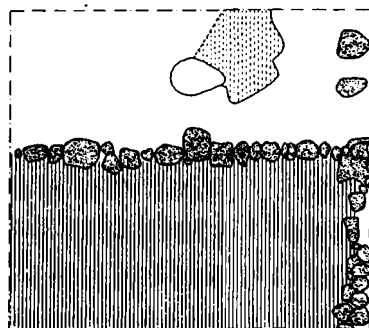
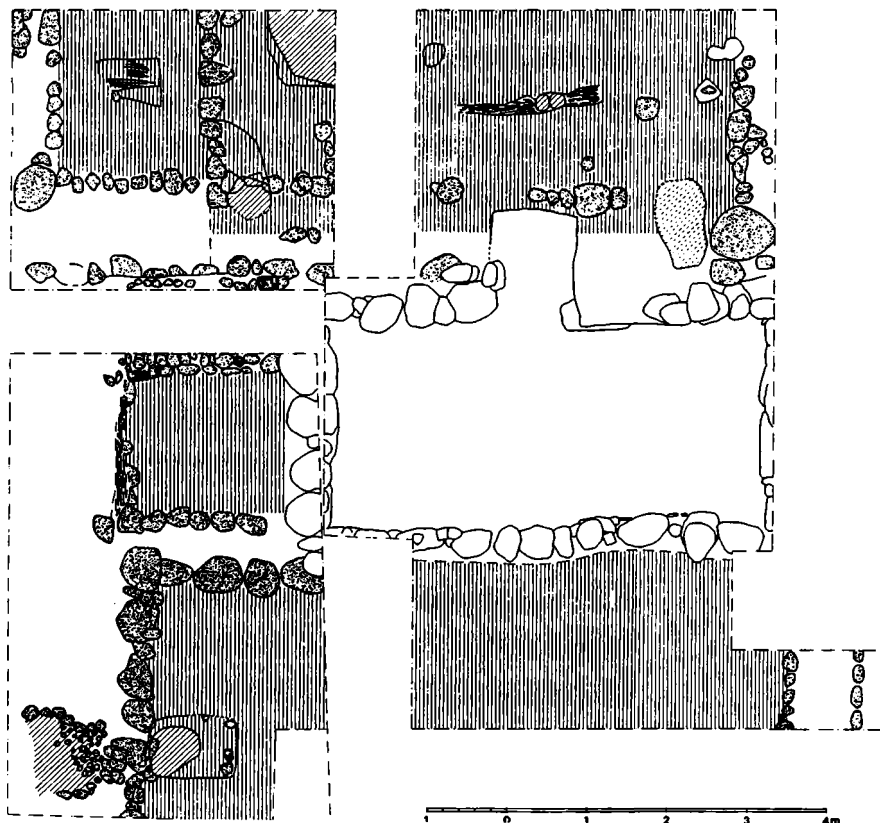

Fig. 5. Stakhaven. Plan af hustomterne i bebyggelseshorizont 3 (ca. 1425-1500). Bemærk det lange tømmerstykke på stensyld i gavlen af hus B, afdækket i det syd-vestligste felt. Liebgott 1976

riode, der i Tårnbygravningerne ikke har afsat sig selvstændige spor.

Den ældre bebyggelse på Dragør, i bebyggelseshorizont 3 (1425-1500), der omfattede husene A, B og C er også bindingsværkshuse på stensyld (fig. 5). I forbindelse med hus A skønnede udgraveren, at syldstenenes placering indikerede en bindingsværkskonstruktion, hvor der var anvendt fodrem. En konstruktionsdetalje, der på vestgavlens syldstensrække i hus B kunne dokumenteres ved et stykke formuldet fodtømmer over et længere stykke. Hvor ildstedsforholdene for hus A ikke er helt afklarede, og hus B muligvis har været uopvarmet, er hus C interessant ved sin rumopdeling og ildstedskonstruktion. Ved vestgavlen, længst væk fra gaden, ses spor af en konstruktion, der kan tolkes som et kombineret ildsted (se fig. 5). Inde i huset, omtrent midt på endevæggen ses det rektangulære ildsted placeret med langsiderne vinkelret på gavlen. Udenfor ses det ovale, stensatte ildsted, der tolkes som resterne af en bageovn, orienteret med ovnåbningen bort fra husets gavl. Den tætte placering op til vestgavlen på hus C gør det nærliggende at antage, at man her har benyttet en fælles skorsten for det indvendige ildsted og den udvendige bageovn.

Bebyggelseshorizont 2 (1360-1425), der tyder på betydelig aktivitet over et længere tidsrum har en helt anden karakter end de førnævnte.²⁹ Området er præget af et virvar af stolpehuller, store gruber og afvandingsrender, der står i forbindelse med nedgravede tønder. De sidstnævnte var dog, i modsætning til fundene ved de første Dragørgravninger, kun bevaret som formuldede aftryk. Hovedparten af møntfundene er gjort i disse afgravninger (76 mønter) og selvom hovedparten er slået i 1300-tallet er det bemærkelsesværdigt, at en del er fra Erik af Pommerns

regeringstid, hvilket gør det nærliggende at knytte de bebyggelsesmæssige ændringer fra horisont 2 til 3 til 1420-erne (= kobbersterlinge, c. 1422, II. felt, 4. afgravning).³⁰ Hvad angår bebyggelsens karakter må den betegnes som midlertidig og utvivlsomt knyttet til de sæsonmæssige aktiviteter. De tynde aflejringer med tilhørende lerforede ildsteder i snesevis er helt forskellig fra den senere tids huse, og rejser spørgsmålet om udformningen af de sæsonmæssige bosættelser på arealet. I parentes bemærket er denne bebyggelseshorizont periodisk sammenfaldende med det tidsrum, hvori udgraverne af Tårnby landsby indplacerer hovedparten af hustomterne på m.nr. 3a.

Bortset fra møntfundene, og den øvre kronologiske afgrænsning de udviser, ses i fundmaterialet på Dragør en jævn fordeling af stentøj, gråbrændt og rødbrændt keramik samt enkelte jernnagler. Derimod var horisont 1 yderst fattig på genstandsfund, og udviste de samme bebyggelsesspor, dog suppleret med et ca. 5 cm tykt sand- og blåmuslinglag, der indikerede, at området da lå så tæt på Øresund, at det kunne oversvømmes ved storm. Et forhold, der også kan have haft betydning for fundfattigheden i horisont 1 (1342-1360). At aktiviteterne udfolder sig på selve strandbredden bør ikke overraske, når det betænkes, at sildemarkedets fiskere netop kun måtte slå sig ned på kronens forstrand.³¹ Men sammenholdt med den senere bebyggelse, og de aktiviteter som øjensynligt udfoldede sig i denne, må det betyde, at der er tale om en ændret anvendelse af det undersøgte areal fra en gang i første halvdel af 1400-årene.

Konkluderende må det derfor fastslås, at i det omfang man søger at benytte Stakhavengravningernes

resultater til en nærmere forståelse af kystbebyggelsen og den anvendte byggeskik, må det for huskonstruktionernes vedkommende begrænses til senmiddelalder og renæssance. Til gengæld er der spor af op mod 8 forskellige huse, som bør analyseres med henblik på forskelligheder i type og konstruktion. Hvorvidt der måtte være tale om en landlig eller bymæssig byggeskik, vil blive diskuteret nedenfor. Derimod udviser hustomterne på Tårnby antagelig spor af dels tidligere opførte bygninger (1250-1400-tallet), dels spor af senere opførte bygninger (1600-tallet). Af andre, østdanske, kystbebyggelser af interesse i denne sammenhæng kan fremdrages de nordsjællandske lejer, enkelte lokaliteter på Lolland-Falster samt Sandhagen på Langeland.³²

7. De nordsjællandske fiskerlejer, Gilleleje

Gilleleje Museum har – til dels i samarbejde med Nationalmuseet, repræsenteret ved museumsinspektør Nils Engberg – op igennem 1980'erne foretaget en række arkæologiske undersøgelser af kystbebyggelser, som løbende er blevet publiceret. Pladsen tillader ikke en detaljeret gennemgang af dem alle, men det kan nævnes, at i 1985 foretog man udgravninger øst for det gamle Nakkehoved fyr, ved Nakkehuse. Her blev der fundet såkaldte »Stentomtningar« og »Lerbottnar«, hvilket af udgraverne blev tolket som sæsonfiskepladser, der havde være i brug fra slutningen af 1200-tallet til en gang i 1300-årene (kandskår og borgerkrigsmønter).³³

Udgravninger foretaget i 1987-88 af en hustomt fra det forsvundne Ræveleje, nu inde i Hornbæk Plantage, satte udgraverne i stand til at fastslå, at Ræveleje må betragtes som en helårs bebyggelse fra 1500-årene. Ifølge lensregnskaberne blev Ræveleje forladt i 1620'erne.³⁴

Under den udgravede hustomt lå en fiskerbod, 3,5 × 3,3 m med et primitivt åbent ildsted, bl.a. benyttet til blysmeltning/støbning, antagelig ved fremstillingen af blysynk til fiskeredskaber.

Indenfor de seneste år har Gilleleje Museum udgravet flere anlæg, der må tolkes som levn fra et sæsonmæssigt fiskeri. På det tidligere strandareal mellem Gilbjerg og Nakkehoved er fundet kulturrester, der kan tolkes som spor efter sæsonfiskeri. Umiddelbart nord for huset Havnevej 5 i Gilleleje er i en dybde af 1,25 m under nuværende niveau undersøgt to ildsteder, der engang i 13-1400-årene blev anlagt på den åbne strandbred.³⁵

I forbindelse med byggeskikken på det gamle Gilleleje skal især fremhæves undersøgelserne af huset, der var beliggende på Havnevej 3.³⁶ Her lå et af lejets ældste huse, der desværre blev nedrevet i 1989. Det var et lille fiskerhus på fire fag med ildsted, der efter det arkivalske materiale at dømme var blevet opført ca. 1723/24. Huset er konstruktionsmæssigt interessant, fordi skorstensskøkkenet fra 1727 ved nedtagningen i 1982 afslørede et underliggende grueildsted med esse. En ældre ildstedskonstruktion, der her kunne påvises i et nyopført hus fra 1720'erne. Grueildstedet bestod af en ca. 5 cm dyb, skålformet fordybning i husets lergulv, som var dækket med aske og mindre trækulstykker. Ildstedet har formodentlig kun været omgivet af vægge til loftshøjde (en esse), så røgen måtte søge ud i det fri via loftsrummet og en lyre i tagryg eller gavlspejs. At skorstene endnu ikke var almindeligt udbredt på kystbebyggelser som for eksempel Gilleleje kan nemlig ses af ildstedskatten opkrævet i 1677. Her betalte kun 4 ud af 32 husstande for en sådan indretning. Omregnet i procent (12,5%) kan det sammenholdes med gen-

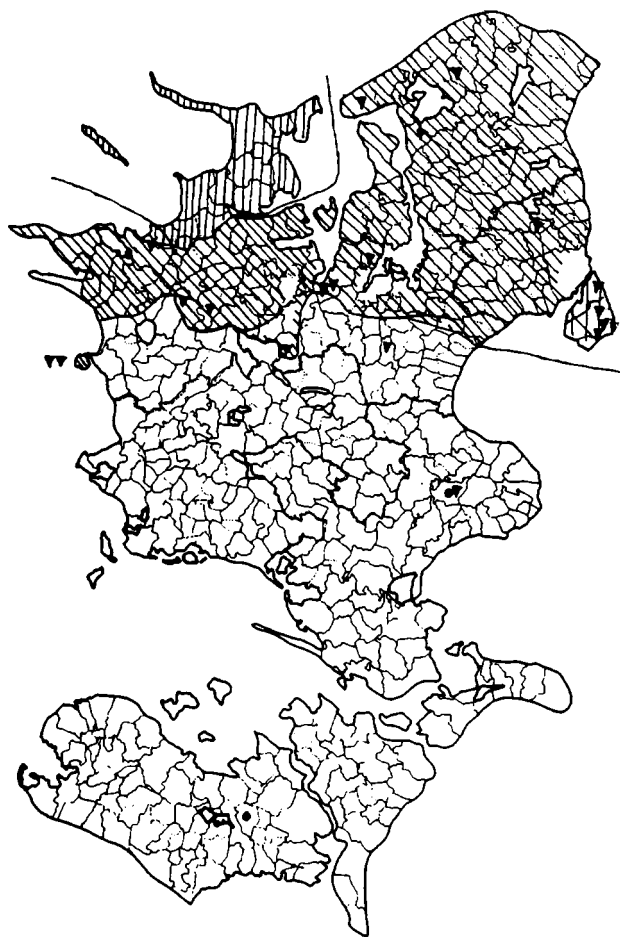

Fig. 6. Kort over sidebåndskonstruktionernes udbredelse på Nord- og Nordvestsjælland. De udfyldte trekanter viser bevarede forekomster af indvendig sidebåndskonstruktion uden for Nordvestsjælland. De udfyldte cirkler viser bevarede forekomster af udvendig sidebåndskonstruktion uden for Nordsjælland. Grith Lerche 1966, her gengivet efter Frandsen 1979.

nemsnittet i Frederiksborg og Kronborg amter for skorstenene på henholdsvis gårde (48,6%) og på huse

og indersteboliger (5,4%). Denne forskel giver et indtryk af den relative velstand i Gilleleje, jævnført med husmænd og inderster inde i landet. Bemærkelsesværdigt er også, at op mod 86% af de to amters huse og indersteboliger svarer ildstedskat af en kakkelovn i 1677. Det har altså været almindeligt med en kakkelovn i husene, men ualmindeligt med en skorsten.³⁷

Huset på Havnevej var en bindingsværkskonstruktion, der konstruktivt betragtet knytter sig til en særegen nordsjællandsk udformning (se fig. 6). Den er kendetegnet ved, at vægstolperne (de bærende led) er forbundet tværs gennem huset ved hjælp af glammede hjælker. Tømmerstykkerne i facaden, der under vinduerne forbinder stolperne, er ofte gennemgående over flere fag, og bladet ind i stolperne. Tavlene er lerklinede og facaderne hvidkalkede, evt. findes på de nederste tavler en stråbeklædning fastholdt af flækkede rafter til isolering og beskyttelse mod slagregn. Huset havde syldsten, men ikke gennemgående fodtømmer, idet de enkelte stolper hviler direkte på syldstenene. I de tilfælde, hvor der er konstateret fodrem, er det i form af de såkaldte syldstykker; egetræstømmer anbragt mellem de enkelte stolper på sylden.

Ser man nu på disse udsagn om de lokale forskelle i den boligmæssige standard i 1600-årene, og erindrer sig situationen, som den skildres i det overleverede, skriftlige kildemateriale fra 1500-årene, så forekommer det rimeligt at se Gilleleje som en kystbebyggelse, der kom ind i en gevaldig økonomisk opgang efter Helsingør blev sat i brand af lybeckerne i 1522. Centralt blandt kilderne til denne historie står et kongebrev fra 1536, som lokalhistorikeren H. C. Terslin publicerede i 1933. Da brevet ikke har været sær-

lig kendt – eller benyttet – og samtidig er et yderst interessant bidrag til forståelse af sådanne kystbebyggelsers økonomiske grundlag, skal det også gengives her (bilag). Som det fremgår af indholdet, dokumenterer brevet en klar sammenhæng mellem et såkaldt fiskerleje i det østlige Danmark, og den i middelaldersamfundet standende diskussion om købstædernes ret til et økonomisk og handelsmæssigt »læbælte«, bekæmpelsen af bondehandel, landkøb og landbefolkningens direkte handel med købmænd i udenlandske byer.³⁸ Desuden understreger såvel klagepunkterne, som de lokale beboeres (»menige bønder og almue som bygge og bo på Gilleleje og Villingebæks fiskerleje«) udsagn om deres erhvervsmæssige grundlag, at handel og købsmandskab med fisk og landbrugsprodukter var en vigtig – om ikke den vigtigste – indtægtskilde, helt på linje med fiskeriet.

I forbindelse med gennemgangen af de arkæologiske undersøgelser i Gilleleje, som Søren Frandsen fremlægger i jubilæumsskriftet fra -79, tillægger han iøvrigt, at husdyrbruget er gammelt i Gilleleje, men kun ses som et bierhverv, ligesom der tilsyneladende har været kálhaver ved husene. Lignende forhold kan dokumenteres for det østfalsterske fiskerleje Hesnæs, der nævnes første gang i 1458.³⁹

8. En kystbebyggelse på Langeland, Sandhagen

I efteråret 1953 henvendte entreprenør Albert Jensen, Humble, sig til Langelands Museum. Gennem nogen tid havde han foretaget grusgravning på en sandtange ved Ågabet lidt nord for Bagenkop. Da han begyndte at grave i et nyt område på stranden, dukkede der store mængder af glaserede potteskår og rester af brolægning op.

Således berettes om baggrunden for Hakon Bergs

gravninger i årene 1953 til -55, der først fik sin endelige afrapportering i den udmærkede publikation fra Langelands Museum: Sandhagen. Et langelandsk fiskerleje fra renaissance.⁴⁰ Der afdækkedes ialt resterne af 18 huse fra bebyggelsen, fordelt på to bebyggelseshorisonter, adskilt af et stormflodslag, der ud fra møntfundene blev dateret til efter 1582.⁴¹ Efter udgravernes bedømmelse svarer det til omtrent halvdelen af bebyggelsens udstrækning, idet havet, oversvømmelser og til dels grusgravningen havde ødelagt eller fjernet resten. Af de bevarede spor kan dog udledes, at husene har ligget tæt, adskilt af slipper og små åbne pladser. Den udbredte brug af brolægning mellem husene og de snævre gadeforløb har forlenet stedet med et bymæssigt præg, ikke ulig det der ses i andre af datidens mindre, søkøbstæder.⁴²

Bebyggelsens samlede levetid er ukendt, men de fundne mønter var slået i perioden 1422 til 1582, men hovedsaglig efter 1530. Fundet af skår fra fem daterede fade bør også nævnes, idet årstallene her var [1]583, [1]590, [1]600, 1607 og 16???. Et skår af et såkaldt Wanfried fad kunne desværre ikke dateres præcist, men er fremstillet indenfor tidsrummet 1584-1625. Fundmaterialet var rigt og alsidigt, idet der bl.a. blev fundet rudeglas, tegl, drikkeglas, mønter, en terning, fiskekroge, blysynk, bogspænder og bogbeslag.⁴³

Generelt var mange af hustomterne stærkt nedbrudte, men følgende hustomter (II, VI, VII, XIII, XV samt XVI) skal dog omtales her. I alle tilfælde er bevaringssituationen bedst for den yngste bebyggelse (horisont A), og karakteriseret ved omfattende stenlægninger, dels som pigstensbelægninger, dels som brolægning og stengulve. Tilsyneladende er mange af stengulvene enten bevidst afløst af lergul-

ve, eller også har de lokale bevaringsforhold resulteret i, at væggenes lerklining er flydt ud over de oprindelige stengulve.

Hustomt II:A var i sin ældste fase karakteriseret ved syldstensrækker og flere steder sås rester af tømmer konstruktionerne og i langvæggene vandrette planker. Arnestedet havde været placeret midt i huset.¹¹

Hustomt VI:A var en kvadratisk bygning (o. 5×5 m) i bebyggelsens udkant. Husets lergulv var mod syd og øst afgrænset af syldstensrækker, hvorimod nordvæggen havde en lersyld med enkelte sten og rester af fodrem (tømmerstykker). Vestvæggen kunne spores i form af enkelte sten, et lille stolpehul og et større stykke bevaret fodtømmer. Midt for østvæggen lå en arneflade i rødbrændt ler på et stenfundament og omgivet af en stenramme. I husets modsatte ende sås spor at et mindre (yngre) ildsted.¹⁵

Hustomt VII:A bestod i sin ældste fase af et lergulv afgrænset af syldstensrækker i sydgavl og den vestlige langvæg. I tre af husets vægge fandtes også hullerne efter jordgravede stolper, ligesom der i den nordlige gavl var to fragmenter af fodrem. Tæt op ad vestvæggen i husets sydende sås resterne af en arne med stenramme og herunder en flade af rødbrændt ler, formodentlig fundamentet til husets kakkellovn.¹⁶

Hustomt XIII:A, en vinkelbygning, der i sin ældste fase havde stolpehuller efter jordgravede stolper i samtlige vægge med en gennemsnitlig afstand på ca. 1,60 m. Der var spor efter min. to ildsteder.¹⁷

Hustomt XV:A er resterne af et kompliceret anlæg i bebyggelsens nordvestlige del, der i sin ældste fase nok bør tolkes som et trelænget anlæg omkring en lille gårdsplads. De tre længer er opført på syldsten og med stolpehuller, hvor der var bevaret rester af

det opr. tømmer. Gårdstedet har i nordlængen haft en stor bageovn med en ca. 30 cm tyk lerkappe og et kogested opbygget af munketegl.¹⁸

Hustomt XVI:A var en rektangulær hustomt på ca. $9,6 \times 4,8$ m, hvor gulvet bestod af et ujævnt, afslidt lerlag afgrænset af syldstensrækker med stolpehuller med en indbyrdes afstand på 1,80 til 2 m. I to tilfælde blev der også konstateret rester af vandret fodtømmer (tømmerstykker), ligesom væggene har været lerklinet (senere udflydt). I de to sydligste af husets tre rum var der arnesteder op mod den fælles skillevæg. Omkring arnen i det midterste rum fandtes enkelte kakkelfragmenter og mange rester af tagsten (munke og nonner?). Hustomten overlejlrede iøvrigt en tidligere bygning på stedet (hustomt XVI:B1), der aftegnede sig som en kvadratisk (ca. 4×4 m.) stenlægning med rester af en tømret vægkonstruktion.¹⁹

I forbindelse med en bedømmelse af opvarmningsanlæg i husene er det interessant at bemærke spredningen i ovnkaklerne og ovnkakkelpotternes datering. Af de næsten 500 skår der blev fundet kan udskilles to hovedtyper. Den ene var kakkelpotterne, som der blev fundet skår af spredt over hele udgravningsfeltet, mange i de grus- og tanglag som oversvømmelsen havde aflejret, hvilket indikerer, at de oprindeligt har været en del af den ældste bebyggelses ovnkonstruktioner, altså fra før 1582. Som kakkeltype afløses de i det 16. århundrede af den rektangulære, halvcylindriske ovnkakkel, så det er rimeligt at antage, at enten er kakkelpotterne opmuret som nye i det 15. århundrede, eller også foreligger der et tilfælde af omfattende genbrug af ældre kakkelpotter.²⁰ Den anden hovedtype er de kvadratiske og rektangulære motivkakler. For de kvadratiske motivkaklers vedkommende fandtes ingen daterede

blandt de fundne, men blandt motiverne ses Madonna med barnet og en fornem dame i en dragt der lader sig datere til midten af 1500-årene.⁵¹

Blandt de store, rektangulære motivkakler bør nævnes et brudstykke af én og et meget defekt eksemplar af en anden, som viser Chr. 2 med den gyldne Vlies, som han fik tildelt i 1519. De må derfor formodes, at være fremstillet i tidsrummet 1519-1532. Tilsvarende ses også blandt de store (18 × 28 cm), rektangulære »HANS BERMAN«-kakler, et eksemplar med årstallet [1]563. I forbindelse med inddragelsen af motivkaklerne i en datering af bebyggelsen, skal man dog være opmærksom på, at formene blev flittigt kopieret, og på denne vis opnåede stor udbredelse og til tider en længere levetid, end deres motiver umiddelbart kan give indtryk af. På baggrund af publiceringen af Sandhagenfundene kan det siges, at fundmaterialet sammenholdt med det bevarede, skriftlige kildemateriale, (som det også ses gjort af museumsinspektør Ole Mortensøn i publikationen), tegner et spændende billede af almuesøfarten i Det sydfyenske Øhav. Et genstandsmateriale, hvor fiskeriet har sat sig spor i form af fund af fiskekroge og ålejern, og hvor den livlige handel, der primært må være sket med de tyske Østersøbyer, sætter sig tydelige spor i de rige møntfund.⁵² Mærkværdigvis fandtes ingen 1600-tals mønter, men enten hænger det på en eller anden måde sammen med oversvømmelsen i 1582, idet alle de fundne mønter er dateret til perioden før (eller under) oversvømmelsen, eller også er der simpelthen sket et drastisk fald i vareomsætningen fra Sandhagen fra slutningen af 1580erne (?). Efter oversvømmelsen er der åbenbart ikke tabt nogle mønter. Iøvrigt bekræfter knoglematerialet fra Sandhagen indirekte Søren Frandsens opfattelse fra Gilleleje af kvægholdets underordne-

de betydning. Beboerne på Sandhagen har nemlig haft flere(eksport?) svin end stykker kvæg.⁵³

De tidligste skriftlige kilder til lokaliteten rækker ikke længere tilbage end til 1580erne, men sammenholdt med det arkæologiske materiale, kan sporene af den permanente bosættelse ihvertfald strækkes til 1550erne.⁵⁴ Sandsynligvis er bosættelsen ældre; idet møntmaterialet fra første halvdel af 1500-årene er betydeligt. De ældste faser af bebyggelsen var blot så ødelagt af den voldsomme oversvømmelse omkring 1582 og bebyggelsen så bortskyllet og bortgravet, at intet sikkert kunne påvises.⁵⁵ Det forekommer derfor nærliggende, at sammenholde Sandhagens fremvækst med udviklingen på de nordsjællandske lejer, der tilsyneladende oplevede et økonomisk opsving i første del af 1500-årene. Til belysning af Sandhagenbebyggelsens karakter kan bemærkes, at udgraveren Hakon Berg beskriver stedet således:⁵⁶

»Hele hovedet var tæt bebygget. Kun et sted var der en lille åben plads. Og et andet sted førte en bredere »gade« fra indløbets bred op mellem husene. Måske var vejen til anløbsstedet alleryderst i indløbet. For langs det gamle indløbs bred blev der iagttaget en primitiv spunsvæg af kantstillede brædder, fastholdt af nedrammede pæle«. Da bygningerne har været udstyret med blyindfattede ruder og ildsteder, men næppe med skorstene og tegltage, ligesom derefter fundmaterialet at dømme, har været en del bøget i husene, er der utvivlsomt tale om en bofast befolkning med urbane træk.⁵⁷ Sandhagen er således et eksempel på en kystbefolkning, der kun holdt få husdyr og kun dyrkede jorden – i form af kálhaver – til husbehov. Sandhagens indbyggere var altså ikke fiskerbønder, men ernærede sig primært ved handel og fiskeri. Handlen har øjensynligt været

med fisk og de varer der også omtales for Gilleleje og Villingebæks vedkommende, nemlig »mett øxen, kornn, smør eller anden deell«. ⁵⁸

Udfra det arkæologiske materiale daterer udgiverne forsigtigt bebyggelsens levetid til perioden 1550-1620 +/- 10-15 år i oprindelsen. Set i lyset af resultaterne fra de nordsjællandske lejer, kunne man nok være tilbøjelig til en placering i første halvdel af 1500-tallet eller tidligere. ⁵⁹

9. Kystbebyggelsers datering og de anvendte konstruktionsformer

Som tidligere bemærket, er dateringen af genstandsmaterialet og hustomterne af afgørende betydning for en forståelse af disse kystbebyggelsers karakter og alder. Skal vi sammenfatte på spørgsmålet om de fremdragne østdanske, kystbebyggelsers alder, må der nødvendigvis blive tale om to delkonklusioner. Såvel for de nordsjællandske lejer, som for bebyggelserne på Amager ses, at aktiviteterne kan være udstrakt over et ganske langt tidsrum. Fiskeriet har således sat sig spor i form af fangstredskaber og ophobninger fiskeben og knogler i bebyggelser fra 12-1300-tallet i såvel Tårnby og Dragør som på den nordsjællandske kyst (ved Nakkehoved). Der sker øjensynligt et vigtigt skift i karakteren af de bebyggelsesmæssige spor, som kan afdækkes på sådanne østdanske lokaliteter. Den ældre fase er kendetegnet ved de såkaldte »lerbottnar« og »stentomtningar« der kendes fra mange fund i hele Øresundsområdet. Det er almindeligt antaget, at disse levn skal ses i sammenhæng med de sæsonmæssige aktiviteter, som er knyttet til områdets sildefiskerier. Den yngre fase er kendetegnet ved hustomter af varierende størrelse og konstruktion, hvilket skal omtales nærmere nedenfor, og dateringen af dette skift mellem

Fig. 7. Hummerhus ved Horneks på Læsø. Fotografi Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg.

bebyggelsesformer er central for en forståelse af sådanne upriviligerede kystbebyggelsers karakter. Gilleleje, Villingebæk, Ræveleje og hvad de mange lejer på den nordsjællandske kyst nu blev kaldt i 1500-tallet har sat sig spor i form af hustomter, hvorimod til eksempel gravningerne på Havnevej 5 i Gilleleje dokumenterer, at ildstederne blev anlagt på åben strand i 13-1400-årene. Stakhavenundersøgelserne indskrænker tidsrummet yderligere, idet Liebgott på baggrund af møntfundene sammenholdt med bebyggelseshorisonerne mener at kunne fastslå, at dette skift mellem intermistisk og permanent bebyggelse finder sted i første halvdel af det 15. århundrede, efter alt af dømme i 1420erne.

Til belysning af landbyggeskikken må det især være den yngre fase, der har vor interesse. Hvad angår den ældre fase er den iøvrigt nok rimeligt dækkende karakteriseret med K. A. Björkquists rekonstruktionsforslag af en fiskerbod fra Blekingekysten eller

den her viste hummerhytte fra Læsø (fig. 7), samt de overvejelser der kan søges i faglitteraturen.⁶⁰

Søger vi at få et samlet overblik, når det drejer sig om bebyggelsens fysiske udformning, de anvendte konstruktionsprincipper og mulige træk af ældre landbyggeskik i husene fra den yngre fase, der altså kan bestemmes som det 15. og 16. århundrede, må der fokuseres på fire punkter.

For det første, hvorledes de enkelte bygninger i sådanne kystnære bebyggelser efter denne fremlæggelse kan forventes at være placeret i forhold til kysten og i forhold til hinanden. Dernæst, hvorledes disse bygninger har været funderet eller iøvrigt har sat sig spor i undergrunden. For det tredje, hvorledes facaderne har været konstrueret, og endelig som det fjerde punkt, hvorvidt der kan siges noget om andre bygningsmæssige detaljer, såsom tagdækningsmaterialer, skorstene og opvarmningsformer.

Hvad angår placeringen ved kysten, eller nær kysten, kan man for Tårnbys vedkommende konstatere, at bebyggelsen har orienteret sig efter den gennemgående vej fra slottet i København, og ikke efter strandbredden mod vest. Et forhold, der iøvrigt også ser ud til at have gyldighed i vikingetid, idet en bebyggelse på den anden side af vejen er dateret til denne periode.⁶¹ Derimod ses for såvel Gilleleje, som Dragør og Sandhagen, at bebyggelsen har placeret sig under hensyn til den daværende kystlinje. Fælles for de tre bebyggelser anes også det princip, at byplanen tager udgangspunkt i paralleltgående veje langs strandbredden, der med passende mellemrum afbrydes af slipper eller tværveje. En plan, der forlener disse bebyggelser med et urbant præg, idet parallelbyen, hvor en reguleret adelgade med en eller to sideløbende længdeakser (baggader) be-

stemmer byplanens skema, er hyppigt forekommende i vore middelalderlige købstæder. En konstatering der må mane til eftertanke, såfremt man ud fra denne byplantype søger at bestemme visse byer som anlagt af kongemagten; en idé, der især i den ældre litteratur blev fremført jævnligt.⁶²

Hvad angår funderingen af de bygninger, der hidrører fra den yngre fase i de omtalte lokaliteter, kan der konstateres tre muligheder, nemlig stensyld, stensyld med stolpehuller og stolpehuller uden stensyld, idet terrænhævningerne på bødedomterne i Dragør må antages nærmere at skyldes en kombination af kulturlag og afvandingsforanstaltninger på tomterne. Mindst overraskende er vel konstateringen fra Tårnby gravningerne, at det stolpebyggede hus i 13-1400-tallet afløses af huse funderede med stensyld. Det kan fremhæves, at skiftet dateres til 13-1400-tallet, idet hus A7 – der er dateret til denne periode – var det eneste på matriklen, der endnu var opført med jordgravede vægstolper. Hvorvidt der som dokumenteret i horisont 3 (ca. 1425-1500) på Dragør er tale om fodtømmer på syldsten, kan ikke siges på det foreliggende grundlag. Derimod bør man hæfte sig ved, at hustomt XIII i horisont A på Sandhagen i sin ældste fase efter 1582, havde stolpehuller efter jordgravede stolper i samtlige vægge, iøvrigt med en gennemsnitlig afstand på ca. 1,60 m. Da Sandhagen i den samme bebyggelseshorisont også kan opvise eksempler på hustomter med en kombination af stensyld og stolpehuller (XV:A og XVI:A) er det i sig selv et bevis på, at en forenklet evolutionær betragtning er uholdbar. Bygningernes funktion må nødvendigvis også inddrages i overvejelserne.

Det må således konstateres, at forekomsten af forskellige typer af landbyggeskik ikke i sig selv har no-

gen selvstændig, dateringsmæssig værdi. Flere konstruktionsprincipper kan være anvendt side om side, endog i det samme gårdanlæg. Lokal, egnbestemt byggeskik kan være fraveget ved kongelige og kirkelige byggerier osv. Sammenhængen mellem konstruktionsprincipper og bygningernes alder er altså først og fremmest et spørgsmål om den funktionelle og sociale sammenhæng, hvori bygningen oprindeligt er indgået. De udviklingsmæssige træk – også inden for den middelalderlige landbyggeskik ved vore kyster – er af sekundær betydning, når der bortses fra deres værdi for teoretiske overvejelser om generelle, evolutionære træk i landbyggeskikken.

I direkte forlængelse af spørgsmålet om stolpehuler og stensyld ligger spørgsmålet om hvorledes facaderne har været konstrueret. De jordgravede stolper indgår i bærende tømmerkonstruktioner af forskellig art, og det ses, at lerklinede tavl har været almindeligt forekommende på alle de behandlede lokaliteter. Af særlig interesse i den foreliggende sammenhæng (det østdanske område) ville være en påvisning af de såkaldte sidebåndskonstruktioner, der for en senere tid er dokumenteret på Amager og i det nordsjællandske område.⁶³ Sidebåndskonstruktionerne kan i princippet godt forekomme med jordgravede stolper, men det er almindeligt antaget, at konstruktionens popularitet hænger sammen med dens afstivende virkning ved stolper sat på syldsten. Ikke mindst fordi anvendelsen af sidebånd istedet for løsholter gav større sidestivhed. Bindingsværkskonstruktioner med sidebånd og glammede bjælker er iøvrigt endnu bevaret på Amager.⁶⁴

En vigtig detalje ved denne type af bindingsværkskonstruktioner er den mulige forekomst af syldstykker, udfyldende tømmerstykker placeret på sylden mellem stolperne. Sådanne vandrette tømmerstykker

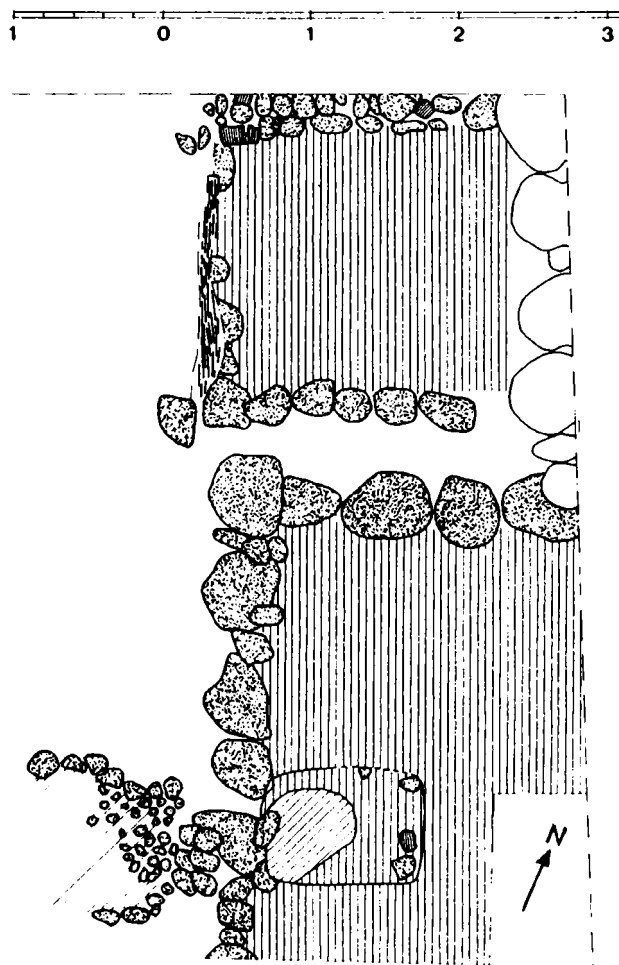

Fig. 8. Horisont 3 i Stakhavenudgravningen. I feltet ses øverst vestenden af hus B, og nederst nordvesthjørnet af hus C. Liebgott 1976.

vil ved første øjekast blive opfattet som fodremmen i en bindingsværkskonstruktion, men i og med stolperne hviler direkte på syldsten og ikke i det vandrette tømmer på sylden er det ikke korrekt.

I den foreliggende sammenhæng får det den konsekvens, at udgravernes tolkning af mindre stykker syldtømmer som »fodtømmer« kan være misvisende. Hvis placeringen og længden viser, at tømmerstykkerne har været placeret mellem stolperne er der formodentlig levn af de såkaldte syldstykker. Sådanne tvivlstilfælde ses et par steder i Sandhagen. Dragør, der på baggrund af bevarede relikter i eksisterende bygninger måtte forventes at have dem, har derimod i vestgavlen på hus B, dateret til ca. 1425-1500, et fint eksempel på fodrem placeret på syldsten (fig. 8).

Helt overordnet må det derfor fastslås, at jordgravede stolper kan optræde gennem hele middelalderen, i renæssancen og for så vidt også senere, som det også kendes fra andre østdanske udgravninger, for eksempel Køge Museums udgravning af Klemenstrup, hvor en rektangulær bygning på fem fag med jordgravede stolper antages at have fungeret som lade i 1600-tallet.⁶⁵ Forbud mod jordgravede stolper, som det bl.a. kendes fra en senmiddelalderlig forordning, kan således ikke have haft afgørende betydning, og bør derfor helle ikke få det ved dateringen af bygningsarkæologiske fund.⁶⁶

Et andet væsentligt spørgsmål er, hvorvidt der kan siges noget om andre bygningsmæssige detaljer, såsom tagdækningsmaterialer, skorstene og opvarmningsformer. Specielt omkring brugen af tagdækningsmaterialer ses det tydeligt at naturmaterialer som strå, rør, tang og græstørv må have været næsten altdominerende, idet kun én hustomt (på Dragør) kan have været tækket med tegl (bæverhaler).

Tilsvarende har skorstene ikke været almindelige på sådanne kystbebyggelser før i 1700-tallet, hvis vi sammenholder Lars Friis arkivalske undersøgelse af den sjællandske landbebyggelses ildsteder med de

fremlagte arkæologiske undersøgelser. Dog er det bemærkelsesværdigt, at Søren Frandsens undersøgelser i Gilleleje viser, at omkring dobbelt så mange huse her var udstyret med skorstene, som i resten af amtet. Set i forhold til det meget store antal kakkelovne som ses såvel på Gilleleje, som på Dragør og i Sandhagen – men ikke i Tårnby – må det konkluderes, at denne ovntype – men uden tilhørende skorsten – var almindelig udbredt i det 16. århundredes østdanske kystbebyggelser.

Derimod kan der ikke på baggrund af det indtagne materiale siges noget sikkert om hyppigheden af sulekonstruktioner i det østdanske område. At de tidligere har været mere udbredt, er almindeligt antaget og nye, dendrokronologiske undersøgelser bekræfter, at der også i 1500-årene blev fældet tømmer specielt til brug for sulekonstruktioner.⁶⁷

Endelig kan der måske være grund til atter at fremhæve forekomsten af rudeglas, idet denne fundgruppe må forventes at optræde de fleste steder, hvor der har været vinduer med glasruder. Denne bygningsmæssige detalje ses ikke i 1500- og 1600-tallets Tårnby, men derimod både i Sandhagen og på Dragør. Det vil derfor være forkert, at opfatte renæssancens blysprossede vinduer som et særligt købstadsfænomen. I det hele taget rejser den forholdsvis høje boligstandard vi møder på Dragør, Gilleleje og i Sandhagen i 1500-årene, spørgsmålet om, hvorledes vi skal opfatte den uprivilegerede, kystbebyggelse i senmiddelalder og renæssance.

10. En komparativ status for østdanske kystbebyggelser?

Den klassiske diskussion blandt historikere og etnologer har kredset om fiskerlejernes sæsonmæssige

funktion og tidspunktet for permanent beboelse af lejernes bebyggelse, uden en fordomsfri analyse af det arkæologiske materiale.⁶⁸ Det er da også helt nødvendigt at søge en forståelse af middelalderens sæsonprægede aktiviteter, hvortil Skånemarkerne naturligt må regnes. Det må dog ikke overskygge den kendsgerning, at hverken de nordsjællandske lejer, Sandhagen eller de tre østfalsterske lejer Hesnæs, Abildvig og Skæftesvig kan regnes blandt de traditionelle, etablerede sildemarkedspladser. Sildemarkeder, som de kendes i 1400-tallets skriftlige kildemateriale på Skanør, Falsterbo, Malmø og Dragør kan godt være en særligt privilegeret form for østdansk, senmiddelalderlig kystbebyggelse, der kun besidder visse lighedstræk med de her omtalte fiskerlejer. Spørgsmålet om handlens omfang, alder og sammensætning på sådanne steder bliver central for en forståelse af bebyggelsernes funktion. En nærliggende antagelse er, at handel var noget grundlæggende for disse kystlokaliteters opståen og udvikling, hvilket nærmere sætter dem i selskab med vore købstæder. I det mindste, når vi skal søge en forståelse af deres mulige oprindelse, lokalisering og udviklingspotentiale. Markedshandlen kan som bekendt udfolde sig ganske uafhængigt af bydannelse, for eksempel ved et tingsted eller på en strandbred. Forudsætningen for markedshandlen er, at folk kommer sammen på et bestemt tidspunkt, typisk knyttet til andet og mere end markedet, så som tings afholdelse eller en religiøs fest.⁶⁹ Såvel markedshandlen, som handlen med fisk og landbrugsprodukter til de tyske Østersøbyer, og de arkæologiske spor dette måtte afstedkomme, hører derfor med i billedet, når man skal bedømme forholdet mellem senmiddelalderens søkøbstæder og de øvrige kystbebyggelser. Men en mere fyldestgørende sammenlig-

ning af østdanske, kystbebyggelser i senmiddelalder og renaissance, og en nærmere vurdering af deres rolle i samfundsøkonomien, fordrer mere arkæologisk viden om sådanne bebyggelser, end vi besidder idag.

11. Bilag

Kongebrevet fra 1536 lyder således:⁷⁰

»...her udi wor kiøpstedt Helsingøør tha wore skicket de for oss och nogle wore elskelige Danmarck riiges raadt som her hoss os tilstede wore, oss elskelige borgemesthre, raadmendt udi wore kiøpsteder Helsingøør och Siøborg paa then ene, och haffde udi rette steffnedt menige bøndere och almoe, som bygge och boe paa Gyldeleye och Weillingbeck fiskeleye, paa then anden siide och tilltal lede thennom for nogen handell och kiøpmandskab. Teslige for nogen vskelige fiskerie, som the brugede forne wore vndersotte kiøpstedmend tiill hinder och forprang emodt theres byers preuileger och friiheigder. Ther tiill suarede forne almoe paa forne fiskeleye, att the søgte theres nering och biering, huor the best kunde, och dog ligewell ingen friiheider ther paa haffde. Thaa epther tiltall, gien-suar och sagens leilighedt bleff ther saa paa sagdt forrette, att forne fiskeleye Gildeleye och Weillingbeck fiskeleye skulle bliffue wedt magtt, dog saa, att bønderne och almoen, som ther paa boendes er, skulle ingen handell eller kiøpmandskab engthen mett øxen, kornn, smør eller anden deel bruge eller giøre, forne wore borgere vdi Helsingøør och Siøborg tiill hinder eller forprang epther thenne dag, vden hues the kiøbe tiill theres eigett huses vpholdelse. Och hues fisk, som the her epther fangendis worde, skulle the sielge her vdi riigett och ingen anderstedtz...«.

Noter

1. En efterhånden klassisk introduktion til det middelalderlige bybegreb i europæisk perspektiv kan findes i Ennen 1975. Specielt for de danske middelalderbyer kan henvises til Andrén 1985 og de 11 bind fra projekt Middelalderbyen, hvor de fleste (Ribe, Køge, Næstved, Viborg, Odense og Svendborg) nu er publiceret.
2. Bill & Robinson 1992 s. 12f. Crumlin-Pedersen 1989, Madsen 1989. Bill 1993 s. 7.
3. Madsen 1989 s. 15 og Crumlin-Pedersen 1989 s. 40ff.
4. E.g. Gilleleje og Sandhagen, se det følgende.
5. Her citeret fra resumé i »Præsentation af de foreløbige resultater af udgravningen syd for Tårnby torv, matr.nr. 3a Tårnby landsby 1993« – i det følgende kaldt: Præsentation.
6. Præsentation, s. 15 og resumé. Se Mårtensson 1976 for et repræsentativt udvalg af genstande fra en middelalderby udgravning.
7. Rødspætte, skrubbe og ising. (Præsentation s. 15).
8. Citeret fra udstillingsteksten. Kastrupgård, april 1994.
9. Præsentation s. 7.
10. Præsentation s. 3 og 5.
11. Præsentation s. 10.
12. Præsentation s. 13f.
13. Niels-Knud Liebgott: Stakhaven. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør. København 1979.
14. Et eksempel på datidens officielle opfattelse giver Erik af Pommerens brev dateret 28. oktober 1422, hvori han giver borgerne i København de samme privilegier som andre købstadmænd i Skanør, Falsterbo, Malmø og Dragør. (DGK II:123). Af nyere litteratur om sildemarkederne kan bl.a. anføres Vente-godt 1990 og Ersgård 1988, hvorimod Eriksson 1980 nok bør betragtes som lidt forældet.
15. Nationalmuseet, OMAs arkiv, j.nr. 353/99 med tilh. Tegn. Løbe No. 87/96, 113/97 samt 668/1899.
16. Nicolaisen 1907 s. 64 og Jans 1992 s. 21.
17. Dokument i sagen dateret »København, August 1897. Chr. A. Jensen«.
18. Stakhaven 1979 s. 50 og 56.
19. Stakhaven 1979 s. 60f. med yderligere henvisninger.
20. Stakhaven 1979 s. 132f.
21. Stakhaven 1979 s. 96.
22. Stakhaven 1979 s. 102ff., specielt s. 104ff. Engberg 1986 s. 12.
23. Stakhaven 1979 s. 162ff.
24. Stakhaven 1979 s. 49.
25. Stakhaven 1979 s. 43.
26. Stakhaven 1979 s. 15.
27. Stakhaven 1979 s. 55.
28. Nicolaisen II:113, og Berg m.fl. s. 119 (Kirsten Bendixen om mønterne fra Ågab).
29. Stakhaven 1979 s. 24ff.
30. Stakhaven 1979 s. 32 og 163.
31. Stakhaven 1979 s. 18. Forstrandrettens betydning er bl.a. behandlet i Christensen 1985, s. 53ff., og for tiden før 1365 i Ventegodt 1983.
32. Berg, Jørgensen & Mortensøn gengiver s. 196 et kort over »Fiskerlejer og fiskemarkeder 1550-1600«. Kortet baserer sig primært på oplysninger i Kancelliets Brevbøger, og ud fra andre bevarede, skriftlige kilder kan følgende lokaliteter tilføjes: Nordsjælland: Gilleleje, Villingebæk, Krogskilde, Hornbæk, Ræveleje, Rågeleje, Salthodleje og Saltgaards Leje. Skåne: Biskops Leje på Barsebæk. Møn: Rudeleje og Lusseleje. Falster: St. Abildvig, Hestnæsleje og Skæftesvig. Lolland: Saltvig. Fyn: Tårup Skovhuse og Kousted.
33. Engberg & Frandsen 1989 s. 79.
34. 4 huse øde i 1627-28, medens det sidste beboes af en forarmet mand, Truels Lauridzen. Han nævnes sidste gang i 1638-39. (Engberg & Frandsen 1989 s. 89).
35. Frandsen & Jarrum 1992 s. 111 samt Beyer m.fl. 1989 s. 6.
36. Beyer m.fl. s. 37ff.
37. Beyer m.fl. 1989 s. 37, Frandsen 1979 s. 97 samt Friis 1968, II, Tabel 2.
38. Hertil Pasternak 1960, Weibull 1966, spec. s. 113ff., Swensson 1969, Vestergaard 1966 og Ilse 1966. Gilleleje hører således til den gruppe af kystbebyggelser, der i andre senmiddelalderlige kilder betegnes som »ulovlige havne.« Om disse har John Gyllinges skrevet et – desværre upubliceret – speciale i 1979: »Forekomsten af ulovlige havne ca.1400-1513, med særligt henblik på Østdanmark«.
39. Frandsen 1979 s. 37-43. Hartmann 1984 s. 10 og Dipl. Chr. Pri-mi (1458).
40. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981.
41. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 132.
42. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 11 og 44. Liebgott 1979 s. 20f.
43. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 45ff.
44. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 15-16.

45. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 19-20.
46. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 20-22.
47. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 29ff.
48. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 32ff.
49. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 38ff. og 43f. Det skal bemærkes, at denne planløsning (XVI:A) øjensynlig er beslægtet med den, der er fundet spor af i forhuset, Brogade, Svendborg (Christensen 1994).
50. Liebgott 1972 s. 5ff. Karlson 1952 s. 113 og 130.
51. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 78ff.
52. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 105, 107 og 109. Berg 1958 s. 26. (»Der blev ialt fundet 43 mønter i kulturlagene, og heraf er 31 fra Østersøbyer: Stralsund, Rostock, Wismar, Lübeck, Grevenmühlen, Mecklenburg, Güstrow samt fra Lüneburg«).
53. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 115ff., specielt s. 119, s. 128.
54. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 193.
55. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 11, 115ff. 130ff. og 163ff.
56. Berg 1958 s. 23.
57. Berg, Jørgensen & Mortensøn 1981 s. 43f. 77 og 98.
58. Terslin 1933 s. 28. Her gengivet som bilaget.
59. Dels på grund af mønternes store aldersmæssige spredning (ca. 1422 til 1582), dels på grund af de fundne uglaserede og glaserede kakkelpotter og den lange funktionstid for de fundne typer af stentøj og stjertpotter. Jvr. Liebgott 1972 s. 5ff. Karlson 1952 s. 130. Liebgott 1978 s. 41ff. og Sandhagen, s. 78ff.
60. Gengivet i Attermans artikel »På Pilkaholmen. Glimtar urlivet på ett blekingskt fiskerläge.« (Blekingeboken 1980) og i Engberg og Frandsen 1989 s. 76. Af den nyere litteratur til denne problemstilling kan anføres arbejder af Ersgård, Liljegren, Stenholm og Wallin (se litteraturlisten).
61. Præsentation s. 20.
62. Jensen 1992 s. 21. Af nyere litt. på området kan nævnes: Schledermand 1970, Stoob 1970, Denecke 1973, Christophersen 1982, Ersgård 1988 samt en lang række byhistorier og byregistranter fra de seneste år.
63. Lerche: Sidebåndskonstruktioner (1966).
64. Lerche 1966 s. 37ff. og Jans 1992 s. 56ff. (ill.).
65. Rasmussen 1989 s. 42. Stoklund 1965 s. 38.
66. Porsmose 1992 s. 136: »Det bedst bevarede anlæg i Rønninge [på Østfyn] var derfor et renaissancehus, der lå på samme sted som Macgärdens stuehuslænge i 1785. Renaissanceetomten hav-

de jordgravede vægstolper, skønt dette ellers blev forbudt i Fyns Vedtægt fra 1473 af hensyn til skovene.« En nyere oversigt over middelalderhuse med jordgravede stolper gives i Rasmussen 1991 s. 59ff., ligesom emnet er behandlet i Schmidt 1992.

67. Jensen 1933 s. 10f. Zangenberg 1934 s. 200ff. Stoklund 1980 s. 37ff. Jeppesen 1981 s. 59ff. Ganshorn 1993 s. 205ff. Iøvrigt viser et fund fra Gudme Søndergade af bulplanker, at også denne konstruktionstype er blevet (gen)anvendt på Østfyn i tidlig middelalder (Madsen 1992 s. 89f.).
68. Diskussionen tager sit udgangspunkt i Johs. Steenstrups banebrydende afhandling i Historisk Tidsskrift 1905: »Nogle træk af Fiskerbefolkningens historie.« En historiografisk behandling af Steenstrups afhandling og den efterfølgende forskningsdiskussion er givet i Christensen 1985.
69. Kjersgaards afhandling »Markedsgade, markedsbod, gadebod« gennemgår på glimrende vis markedshandlens fysiske fremtrædelsesformer.
70. Terslin 1933 s. 27f. Brevet, som er på papir, findes i »Helsingør bys breve 1509-1764« (LAK), hvortil arkivassistent Matthiessen har udarbejdet en seddelregistratur.

Litteratur

- Abrahamsen, Povl & Gunvor Petersen: Historiske huse i Dragør. Kbh. u.å. [1978]
- Andrén, Anders: Den urbana Scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. (Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° Nr. 13). Malmö 1985.
- »Arkæologiske udgravninger på Amager – Tårnby gennem 1000 år« Pjece udsendt af A/S Øresundsforbindelsen og Københavns Amtsmuseumsråd, u.å. [1994].
- Atterman, I.: På Pilkaholmen. Glimtar ur livet på ett blekingskt fiskerläge. I: Blekingeboken 1980, s. 73-115.
- Bang, Thomas T.: Bidrag til Gillelejes historie. I: Fra Frederiksborg Amt 1917, s. 56ff.
- Berg, Hakon: Ågab. I: SKALK, nr. 1, 1958.
- Berg, Hakon, Lise Bender Jørgensen & Ole Mortensøn: Sandhagen. Et langelandsk fiskerleje fra renaissanceen. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing 1981.
- Beyer, Flemming, Robert Egevang, Søren Frandsen & Erik A. Jarrum: Historiske Huse i Gilleleje fiskerleje. København og Gilleleje 1989.
- Bill, Jan & David Robinson: Gedebyskibet sidste nyt om en falstersk

- middelalderskude. I: Middelalder Arkæologisk Nyhedsbrev. Nr. 15 – 1992, s. 12f.
- Bill, Jan: Skib og havn i middelalderen – på Lolland-Falster. I: Marinarkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde. Nr. 1-1993, s. 7-9.
- Christensen, Tommy P.: Kystnære bebyggelser i Østdanmark, ca. 1450-1600. Med særligt henblik på fiske(r)leje-problematikken. Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, 1985.
- Christensen, Jakob T.: Fra Sund til By. Arkæologiske undersøgelser ved Brogade/Gåsetorvet i 1993. I: Årbog 1993 for Svendborg & Omegns Museum. Svendborg 1994, s. 36-47.
- Christophersen, A.: Den urbane varuproduktions opkomst og betydning for den tidligmiddelalderske byutvikling. I: Bebyggelse-historisk tidskrift 3, 1982.
- Crumlin-Pedersen, Ole: Skibet i Bøtøminde – en falstersk middelalderskude. I: To skibsfund fra Falster. Roskilde 1989, s. 33-44.
- Danmarks Gamle Købstadslovgivning I-V. Udg. ved E. Kroman. København 1951-61.
- Denecke, D.: Der geographische Stadtbegriff und die räumlich funktionale Betrachtungsweise bei Siedlungstypen mit zentraler Bedeutung in Anwendung auf historische Siedlungs epochen. I: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Teil I. Hrsg. von H. Jahnkuhn, W. Schlesinger und H. Steuer. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 83). 1973.
- Diplomatarium Christianni Primi. Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve, ved Hans Knudsen, udg. af C.F. Wegener. København 1856.
- Engberg, Nils: Kildemosegård gennem 800 år. I: Frederiksværk egnens Museum, årbog 1986, s. 5-22.
- Engberg, Nils: Middelalderlandsbyens huse – en oversigt over forskningen i Danmark, udviklingsteorier og udgravningsresultater. I: Medeltida Husbyggande. Symposium i Lund november 1989. Red. Jan-Erik Augustsson. (Lund Studies in Medieval Archaeology 9). Stockholm 1992, s. 115-127.
- Engberg, Nils & Søren Frandsen: Senmiddelalderens sæsonfiskeri og den første helårsbebyggelse på Sjællands nordkyst. I: Gilleleje Museum 1989. Bd. 28, s. 71-90.
- Ennen, Edith: Die europäische Stadt des Mittelalters. 2. Aufl. Göttingen 1975.
- Eriksson, Henning S.: Skånemarkedet. Højbjerg 1980.
- Ersgård, Lars: Det medeltida Falsterbo – aktuella problem och undersökningar. I: Ale 1978:4.
- Ersgård, Lars: Falsterbohalvön – en undersökning av medeltida agrar bebyggelse i Sydvästskåne. I: Ale 1980:3.
- Ersgård, Lars: Skånör-Falsterbo. Medeltidsstaden, rapport 53. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, 1984.
- Ersgård, Lars: »Vår Marknad i Skåne« – Bebyggelse, handel och urbanisering i Skånör och Falsterbo under medeltiden. (Lund Studies in Medieval Archaeology 4). Lund 1988.
- Espgaard, Arne: Liv og sprog på svundne tiders Læsø, bd. II. Esbjerg, 1980.
- Frandsen, Søren: Det sjællandske stuehus før o. 1750. Upubliceret speciale fra Københavns Universitet 1976.
- Frandsen, Søren: Gillelejes ældste historie. I: Gilleleje Museum 1929-1979. Gilleleje 1979, s. 29-47.
- Frandsen, Søren: Byggeskik og boligindretning i det gamle Gilleleje. I: Gilleleje Museum 1929-1979. Gilleleje 1979, s. 84-111.
- Frandsen, Søren: Fiskersamfundene ved Sjællands Nordkyst. I: BYGD 18. årg. nr. 1, 1987 (Nordsjællands fiskerlejer).
- Frandsen, Søren & Erik A. Jarrum: Sæsonfiskelejer, åresild og helårsfiskelejer ved Sjællands nordkyst. I: Gilleleje Museum 1992. Bd. 29, s. 105-139.
- Friis, Lars: Den sjællandske landbebyggelses ildsteder 1677-1800. En arkivalsk undersøgelse, I-II. Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, 1968.
- Ganshorn, Jørgen: Dendrokronologiske dateringer af fynske sultkonstruktioner. I: Fynske minder, Odense Bys Museer, årbog 1993. Odense 1993, s. 201-212.
- Gyllinge, John: Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513, med særligt henblik på Østdanmark. Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, 1979.
- Hartmann, Sys (red.): Husene i Hesnæs. København/Stubbe-købing 1984.
- Hørby, Kai: Skånemarkedet. I: Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. Bd. 16. København 1971.
- Ilse, Grethe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen. I: Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Kbh. 1966, s. 305-336.
- Jans, Svend: Bidrag til Dragørs Historie – artikler af Svend Jans. Udgivet af Dragør Lokalhistoriske Arkiv. Dragør 1992.
- Jensen, Chr. Axel: Dansk bindingsværk fra renaissance-tiden. Dets forhistorie, teknik og dekoration. København 1933.
- Jensen, Jørgen Elsäe: Danmarks middelalderlige byplaner. Fyn med omliggende øer. Odense 1992.

- Jeppesen, T. Grødgaard: Aastrup II – to slethuse fra middelalder og renaissance. I: *Fynske Minder* 1981, s. 59-72.
- Karlson, William: Kakelugnar. Kakelugnens utveckling belyst av material i Kulturen. I: *Kulturen* 1951 – en Årsbok. Lund 1952, s. 112-148.
- Kjersgaard, Erik: Markedsgade, markedsbod, gadebod. I: *Købstadsmuseet »Den gamle By» Årbog* 1985. Århus 1985, s. 91-152.
- Lerche, Grith: Sidebåndskonstruktioner. En redegørelse for det nordvestsjællandske bindingsværk, dets oprindelse og forbindelse med andre bladningstyper. Upubliceret magisterkonferens fra Københavns Universitet, 1966.
- Liebgott, Niels-Knud: Kakler. Hovedtræk af kakkelovens historie ca. 1350-1650. København 1972.
- Liebgott, Niels-Knud: Dragør. Ausgrabungen in einem spätmittelalterlichen Fischerdorf am Øresund. Vorläufiger Bericht. I: *Häuser und Höfe der handelsreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens. ACTA VISBYENSIA V. Visby* 1976, s. 219-230.
- Liebgott, Niels-Knud: Keramik fra vikingetid og middelalder. København 1978.
- Liebgott, Niels-Knud: Stakhaven. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-historisk række Bd. XIX. København 1979.
- Liebgott, Niels-Knud: Telt, hytte, bod. Eksempler på primitive bebyggelsesformer i vikingetid og middelalder. I: *Strejflys over Danmarks bygningskultur – festskrift til Harald Langberg*. København 1979, s. 9-22.
- Liljegren, R.: »Lerbottnar. I: *META* 1982:1.
- Madsen, Claus: Gudme Søndergade. Et hjørne af Gudmes bebyggelse i sen vikingetid og tidlig middelalder. I: *Fynske Minder* 1992. Odense 1992, s. 85-92.
- Madsen, Jan Skamby: Fribrødre Å – en værftsplads fra slutningen af 1000-tallet. I: *To skibsfund fra Falster. Vikingeskibshallen*, 1989, s. 5-32.
- Mahler, Ditlev: »Tårnbys rødder«. I: *Aktionær Bladet [Amagerbanen]*, nr. 1, marts 1994, s. 4.
- Mårtensson, Anders W. (red.): Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. (*Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiquitatibus Urbis Lundae VII*). Lund 1976.
- Nicolaisen, Chr.: Amagers Historie I-II. København 1907-12. Genudgivet, Lyngby 1981-82.
- Pasternak, J.: Erik af Pommern og købstadsforordningen af 1422 15. feb. I: *Scandia* 26, 1960.
- Porsmose, Erland: Bebyggelsesudvikling fra vikingetid til renaissance i Rønninge sogn, Østfyn. I: *Medeltida Husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Red. Jan-Erik Augustsson. (*Lund Studies in Medieval Archaeology* 9). Stockholm 1992, s. 127-138.
- Præsentation af de foreløbige resultater af udgravningen syd for Tårnby Torv, matrikelnummer 3a Tårnby landsby 1993. Københavns Amtsmuseumsråd [1994].
- Rasmussen, Ulla Fraes: Klemmenstrup – udgravning af en middelaldergård ved Køge. I: *Køge Museum* 1989, s. 37-54.
- Rasmussen, Ulla Fraes: Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke. I: *Køge Museum* 1991, s. 47-64.
- Redin, Lars: Skanör, Falsterbo und die Hanse. I: *Hanse in Europa*. 1973.
- Schledermann, H.: The idea of the town: typology, definitions and approaches to the study of the medieval town in Northern Europe. I: *World Archaeology* 2, 1970.
- Schmidt, Holger: Vikingernes huse. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 122-132.
- Steenstrup, Johs.: Nogle træk af fiskerbefolkningens historie. I: *Historisk Tidsskrift* 7. Rk. Bd. 6 (1905), s. 141-171.
- Stenholm, L.: Lerbottnar till belysning. I: *Ale* 1981:2.
- Stenholm, L.: Lerbottnar. Debatt. I: *META* 1981:1.
- Stenholm, L.: Motreplik. *META* 1981:3-4.
- Stoklund, Bjarne: Bondegården i oldtid og middelalder. I: *Den danske bondegård*. Redigeret af Johan Hvidtfeldt (Turistårbogen 1965). Odense 1965, s. 30-38.
- Stoklund, Bjarne: Bondegård og byggeskik før 1850. København 1980.
- Stoob, H.: Forschungen zum Städtewesen in Europa. Band I: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge. 1970.
- Strunge, Mogens: De Thurah og hans Amagerbog fra 1758 – om mesteren for Vor Frelses tårn. København 1936.
- Svensson, Margareta: Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. I: *Historisk Tidsskrift*. 11. Rk. Bd. 4. København 1969.
- Terslin, H. C.: Bidrag til Gillelejes historie i det 16. Aarhundrede. I: *Fra det gamle Gilleleje* 1933, s. 17-44.
- Ventegodt, Ole: Strandretten i Danmark indtil 1365. I: *Maritim Kontakt* 6, 1983, s. 59-103.

- Ventegodt, Ole: Skånemarkedets sild. I: Maritim Kontakt 14, Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. København 1990, s. 3-19.
- Vestergaard, Orla: Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. I: Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. København 1966, s. 185-218.
- Wallin, L.: Lerbotnar – återigen. I: META 1981:3-4.
- Weibull, C.: Lübeck och Skånemarknaderna. Studier i Lübecks pundtullsböcker och pundtullskvitton 1368-1369 och 1398-1400. Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen II, 1922.
- Weibull, C.: Lübecks handel och sjöfart på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. I: Scandia 1966:1.
- Zangenberg, H.: Gamle bønderbygninger paa Nord- og Midtfyn. I: Turistforeningen for Danmarks Aarbog 1934. København 1934, s. 193-216.